

І. О. КОЧЕРГІН

УДК 94 (477.7)

КАПІТАЛІСТИЧНІ ДВОРЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

В статті аналізується розвиток дворянських маєтків, які базувалися на капіталістичних методах господарювання у другій половині XIX ст. – початку XX ст.

В статье анализируется развитие дворянских имений, которые базировались на капиталистических методах хозяйствования во второй половине XIX в. – в начале XX в.

There is analysis of development of the noble estates, which based on the capitalist methods of management in the second part of XIX c. – on the beginning of XX c. in this article

Ключові слова: дворянин, маєток, поміщицьке господарство, землевласник, Катеринославська губернія

Ключевые слова: дворянин, имение, хозяйство, землевладелец, Екатеринославская губерния

Keywords: noble, estate, economy, landowner, Katerinoslav region

В радянській історіографії дворянського питання склався стійкий стереотип про те, що дворяни-землевласники до 1861 р. утримували свої господарства переважно за рахунок праці кріпаків. Ця думка була нав'язана радянським історикам тезою В.І.Леніна, що поміщицьке господарство переважно трималося на кріпосній кабальній праці, а не капіталістичних засадах господарювання [23, с. 249].

Відомий дослідник історії Селянської реформи 1861 р. П.А.Зайончковський, підтверджуючи тезу В.І.Леніна, зазначав, що в поміщицьких господарствах превалював екстенсивний метод, оскільки більшість поміщиків господарювало по старому, шляхом збільшення експлуатації кріпаків, а не за рахунок покращення методів господарювання [17, с. 11].

Цієї ж думки дотримувався і дніпропетровський історик Д.П.Пойда. Аналізуючи процес підготовки і впровадження Селянської реформи 1861 р. на Катеринославщині, він вказував, що

товарно-грошові відносини втягували поміщицьке господарство в ринкові відносини і руйнували натуральний характер. Це вимагало від поміщиків підвищувати продуктивність і це вони робили за рахунок збільшення експлуатації кріпаків [37, с. 83].

На переконання Ю.Б.Соловйова дворяни не змогли пристосуватися до нових капіталістичних умов і після втілення в життя Селянської реформи [51, с. 199]. З ним погоджувалась американська дослідниця Р.Т.Менінг. Вона вважала, що після 1861 р. пристосування дворянства до нових економічних реалій було повільним і болісним. Серед причин називала ігнорування дворянами-землевласниками елементарної сільськогосподарської техніки, відсутність систематичної передачі сільськогосподарських знань від батька до сина [62, р. 4, 5, 6].

Схожою є позиція сучасної української дослідниці Н.Р.Темірової, яка вважає, що переважна більшість «старих поміщиків»

України після реформ 60-х рр. XIX ст. не сприймала землю як засіб виробництва або як об'єкт особистого господарювання; лише інколи поміщики контролювали процес виробництва, не стимулюючи його розвиток новими капіталовкладеннями [55, с. 133].

Російський історик В.А. Шаповалов вважає, що переведення господарств на капіталістичні засади залежало не лише від бажання дворян. Взаємовідносини поміщик-селянин, де останній перебував у залежності від першого, а також застаріла агротехнічна база не дозволяли збільшити надлишковий продукт. Лише реформа 1861 р. змусила дворян реорганізувати свої господарства [59, с. 57, 117, 136].

Втім, попри існуючий стереотип, частина вище згаданих істориків погоджувалась із тим, що капіталістичні методи господарювання все ж були притаманні деяким (небагатьом) дворянам-землевласникам. П.А. Зайончковський писав про прагнення окремих поміщиків перейти від трипілля до багатопілля та намагання збільшити в поміщицьких маєтках посіви технічних культур [17, с. 7, 8]. Ю.Б. Соловійов зазначав, що частина дворянської верстви після 1861 р. все ж змогла перейти у світ капіталістичних відносин [51, с. 199].

Спробуємо з'ясувати наскільки дворяни-землевласники Катеринославщини були спроможні чи не спроможні вести свої господарства на капіталістичних засадах. Для цього проаналізуємо відомі поміщицькі господарства пореформеного періоду, в яких широко використовувалися капіталістичні методи господарювання.

Відразу відзначимо такий характерний нюанс. На думку А.П. Кореліна південні регіони Російської імперії на відміну від чорноземних та центрально-чорноземних губерній швидше переходили до капіталістичних форм господарювання. Серед головних причин такої відмінності історик називав ширше застосування найманої робочої сили і використання

сільськогосподарської техніки поміщиками південних губерній [22, с. 72].

Загалом господарювання на землі вважалося однією з чеснот російського дворянства. Дослідник історії дворянства XIX ст. В.Ярмонкін був переконаний, що «земля для дворянина складала природну основну економічну опору життя» [60, с. 25]. По суті, земля поруч із державною службою, виокремлювала дворянство в окремий стан. «Дворянин без землі, – вважав А.І. Слішев, – в більшості випадків втрачав свій зв'язок з дворянською верствою» [14, с. 107].

Автор брошури «Дворянское землевладение в связи с местной реформой» вважав, що, навіть за своїм характером дворянство було аграрно консервативним. Через те Селянська реформа 1861 р. найбільш чітко вдарила саме по дворянству [7, с. 4].

Отже, сучасники тісно пов'язували господарювання на землі саме із дворянством.

Що стосується самих катеринославських дворян-землевласників, то їх думки щодо ставлення своїх «співбратів» до ведення господарства різнилися.

Поміщик Олександрівського повіту відомий освітянин Д.Т. Гнедін у спогадах умовно поділив поміщиків, на таких, які мали систему ведення господарства, а також таких, які «господарували» безсистемно, в основному за рахунок селян [9, с. 15].

У передмові до спогадів верхньодніпровського поміщика В.Ф. Крупянського, виданих у 1912 р. автор передмови маршалок Катеринославського губернського дворянства М.П. Урусов (1863-1918) не погоджувався з твердженням про не здатність дворян господарювати на землі. Він писав: «Тепер постійно доводиться чути, що заборгованість і розорення поміщиків-дворян є наслідком їх безгосподарності і марнотратства ... Заборгованість була результатом стихійного лиха» [6, с. IV]. Отже, М.П. Урусов серед причин розорення дворян бачив переважно об'єктивні обставини, такі як, наприклад, неврожай.

Не погоджувався з думкою про те, що розорення дворянства було спричинене лише скасуванням кріпацтва автор брошури «Отчего поместное дворянство разорилось и оскудело» М.О.Абаза. У своїй брошурі він наполягав на тому, що поміщицьке господарство було тісно пов'язане з селянським. Після 1861 р. цей зв'язок урвався, що й призвело до кризи, при чому не лише поміщицьких маєтків [1, с. 6-7].

Більш критично характеризував поміщиків маршалок дворян Новомосковського повіту М.Б.Герсеванов (1809-1872). Визнаючи, що дворяни не вмili правильно розпорядитися викупними платежами, наданими поміщикам внаслідок реформи 1861 р., він виправдовував їх невміння тим, що великим землевласникам важко було розстатися зі звичкою жити комфортно. На думку М.Б.Герсеванова, ця риса їх характеру часто призводила до не ефективного витрачання коштів [8, с. 4].

З М.Б.Герсевановим погоджувався ще один маршалок дворянства Катеринославської губернії А.П.Струков (1851-1922). У своїй записці складеній для спеціальної комісії, яку очолював міністр землеробства і державного майна О.С.Єрмолов, А.П.Струков писав: «Часто недосвідченість юного власника, який не звик до труднощів несподіванок сільського господарства, компрометує його (сільського господарства – І.К.) міцні підвалини, іноді ж піддає маєтки всім випробуванням, які є наслідком широти слов'янської природи» [51, с. 347].

Отже, самі дворяни зізнавалися у своїй неспроможності стабільного ведення господарства не капіталістичних засадах. Однак причини цього вони намагалися пояснити переважно об'єктивними обставинами: як-то недосвідченість, деякі риси характеру дворян, вплив природних чинників, а також невдала, на переконання землевласників, політика російського уряду.

Попри критичну оцінку здатності дворян господарювати на землі, яку висловлювали деякі представники дворянської верхівки, а

також історики XIX ст. і XX ст., значна кількість господарств дворян-землевласників, які базувалися на капіталістичних засадах брали свій початок у дореформений період. До них належали маєтки Савицьких і Христофорових, які знаходились у Катеринославському повіті, Полів і Деконських у Верхньодніпровському повіті, Канкріних – в Олександрівському повіті та інші.

Ще у 1840-х роках набув відомості маєток Деконських біля с. Красний Кут у Верхньодніпровському повіті, який славився породистою українською рогатою худобою. Багато господарств Півдня Росії черпали тут племінний матеріал [10, с. 3].

Тривалу історію мав завод племінної рогатої худоби поміщиків Верхньодніпровського повіту Полів. На кінець 1880-х років він налічував майже 100 років [25, с. 119].

Відомим був завод з розведення овець, який тримали поміщики Канкріни в Олександрівському повіті. В своїй брошурі про вівчарство у Катеринославській губернії, виданій у 1868 р. Олександр Єгорович Канкрін писав, що його досвід роботи у вівчарстві складав 20 років [19, с. 54]. Відомий мандрівник О.С.Афанасьєв-Чужбинський подорожуючи через Катеринославську губернію згадував маєток Канкріних у с. Конському (Григорівці) як приклад раціонального степового господарства [3, с. 166].

Ще у кінці 1790-х років у Катеринославському повіті Олексієм Олексійовичем Савицьким (1753–1822) була заснована Бутовичівська економія, яку його онук Олексій Олексійович (1835-1901) перетворив на зразкове господарство [2, с. 133].

У Катеринославському повіті своїм зразковим станом славився маєток Миклашевських у с. Біленькому. «Господарство його є зразковим в цій (Катеринославській – І.К.) губернії», – писав про маєток в с. Біленькому губернатор П.І. фон Берг. У першій чверті XIX ст. власник

маєтку М.П.Миклашевський широко застосовував нововведення, розводив елітарні породи худоби, зокрема іспанських овець [20, с. 113].

Новаторські принципи господарювання широко застосовував у своєму маєтку в с. Лошкарівка Катеринославського повіту В.Г.Христофоров. Він нерідко сам винаходив або удосконалював технічні засоби, використовуючи їх як у своєму маєтку так і пропагуючи винайдені ним знаряддя праці серед своїх селян і сусідніх поміщиків. «Завдяки пізнанням і твердій волі Христофорова довести розпочату справу до кінця, – зазначалося в описі одного з винаходів В.Г.Христофорова, – не жаліючи ні витрат для дослідів, які проводились, ні зусиль для переконання селян у вигоді винайденого знаряддя, цілком можливо зробити багато вдосконалень в сільськогосподарській механіці» [26, с. 13].

У 1859 р. в «Земледельческой газете» В.Г.Христофоров вмістив матеріал, в якому виставив на суд читачів, які переважно належали до дворянського стану, граблі власної конструкції з їх детальним описом. «Важливість грабелів і ті недоліки, писав він, – змусили мене зайнятися конструюванням грабелів, які підходять для наших степів і значних за площею сінокосів. Представляю граблі моєї конструкції на суд читачів, після роботи в моєму маєтку Лошкарівка Катеринославського повіту, де вісьмома граблями зібрано сіна на площі 1800 десятин [57, с. 826].

Використання техніки в поміщицьких господарствах до 1861 р. було, як не дивно, доволі поширеним явищем. При чому поміщики часто впроваджували новітні зразки техніки з власної ініціативи. Наприклад, у 1840-х р. у Слов'янoserбському повіті серед дворян-землевласників поширеною стала молотарка російського інженера Е.П.Шумана. Її використовували у своєму господарстві маршалок дворянства Слов'янoserбського повіту М.О.Сомов, поміщики М.Сабо і полковник Познанський [36 с.3, 4; 46, с. 174].

Поширення серед дворян-землевласників потягу до занять сільським господарством напередодні Селянської реформи відзначив історик П.І.Савельєв. «Погляди поміщиків на проблему організації господарства і його управління у 40-50-х роках (XIX ст. – I.К.) почали стрімко мінятися, – писав він. У свідомості помісного дворянства все більше вкорінялась та думка, що краще особисто вести своє господарство» [47, с. 27, 28].

Причини цієї зміни, можливо, слід шукати у підвищенні освітнього рівня дворян, а також певній зміні пріоритетів, коли молоді дворяни віддавали перевагу власним господарствам перед цивільною чи військовою службою. Не дивно, що на середину XIX ст. чимало катеринославських поміщиків були членами різного роду сільськогосподарських товариств (в тому числі й іноземних), але найбільше їх було в складі Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, організованого в м. Одеса у 1828 р..

Попри наявність значної кількості господарств з добре налагодженою системою господарювання, переважна більшість дворян-землевласників до Селянської реформи утримували свої господарства за рахунок праці кріпаків. Тому після 1861 р. господарства поміщиків зазнали серйозного удару. Особливо сильного удару зазнали дрібні і середні господарства, площа яких не доходила до 1000 десятин землі. Капіталізація не значних за площею маєтків була мало реальною, тому в більшості їх власники після 1861 р. не рідко продавали чи віддавали свої маєтки в оренду заможним селянам або великим землевласникам, а, отже, не вели самостійне господарство. Про це зазначалося у статистичному описі по Бахмутському повіті, виданому у 1886 р. [56, с. 18].

Про кризу дворянського землеволодіння як наслідок Селянської реформи вказувалося і в нарисі про сільськогосподарську промисловість, вміщеному в «Памятній книжці» за 1889 рік [34, с. 131-132].

Водночас були й такі дворяни, яким вдалося прилаштувати свої господарства до нових умов. Застосовуючи вільнонайману працю, раціональне ведення господарства з використанням техніки, такі маєтки в перші десять років після Селянської реформи змогли утримати землеробство, скотарство, вівчарство тощо в тих розмірах, яке вони мали до скасування кріпацтва. Так вважали автори нарисів про господарство приватних землевласників у Бахмутському повіті. На думку авторів цього нариса, ці роки були найкращими в історії великих поміщицьких господарств пореформеного періоду. Однак згодом і у великих маєтках дворяни визнали, що вести самостійне господарство не вигідно [56, с. 18]. Ця теза, гадаю, є до певної міри, вірною і для поміщиків з інших повітів.

З виникненням земств, до складу яких входили переважно дворяни, питання підтримки дворянських маєтків стало чи не найактуальнішим. У 1869 р. Катеринославське губернська земська управа від імені губернського земства клопоталася перед міністром державного майна про дозвіл проводити повітові сільськогосподарські з'їзди, на яких би досвідчені землевласники ділилися своїм досвідом і методами правильного ведення господарства з менш вдалими господарями [40, с. 493]. У своєму клопотанні губернська управа вказувала причини, які призводили до розорення багатьох господарств: 1) неврожаї, 2) способи обробітку ланів, 3) знищення посівів комахами і гризунами. Міністр державного майна дав дозвіл на проведення подібних з'їздів. Щоправда, перед відкриттям кожного з'їзду, земство мало просити про дозвіл на його проведення у міністра внутрішніх справ, а після завершення з'їзду доповідати міністру державного майна про результати [40, с. 493].

Для нас важливим є факт наявності поміщиків, чий господарства, не зважаючи на реформу 1861 р. залишалися прибутковими. Саме на них покладалося Катеринославське губернське земство у

справі покращення ситуації в системі господарювання землевласників.

Серед відомих господарств, які можна віднести до так званих «передових» можна віднести такі: у Верхньодніпровському повіті маєтки Деконських, Полів, Гротто-Слепиковських, Петровських, Лаппо-Данилевських, Кочубеїв, Харіних, Харченків; Катеринославського – Савицьких, Христофорових, Миклашевських; Павлоградському – Коротовцевих; Новомосковського – Алексеєвих, Родзянків, Ностиців, Ілляшенків, Пчелкіних; Слов'янського – Голубів; Олександрівському – Канкріних та інших.

Одним з найвідоміших господарств Катеринославського повіту за методами господарювання та за технічним оснащенням був маєток Василя Григоровича Христофорова в с. Лошкарівка. Свої винаходи він на раз представляв на різного роду виставках. У 1867 р. В.Г.Христофоров виставив свої винаходи під час роботи Всесвітньої виставки у Парижі. Англійські та французькі фахівці у галузі сільськогосподарської техніки і землеробства схвально відгукнулися про ці винаходи. В.Г.Христофоров отримав премію «Societe de sciences industrielles, arts et belles lettres de Paris», золоту медаль і звання почесного члена товариства [24, с. 151-152].

В Росії його теж не забули. У грудні 1868 р. за винайдену універсальну машину для обробки ґрунту, представлену імператору В.Г.Христофоров отримав орден Св. Володимира 3 ступеню [44, л. 36] «за корисне винайдення снаряду для обробки землі і за заслуги, виявлені на поприщі сільського господарства» [39, с. 386].

У 1860-х роках одним з найбільш господарств, де розводились вівці вважався маєток Олександра Єгоровича Канкріна (1822-1891). Справа була поставлена на наукову основу: розрахунки норми годування, норми отримання шерсті, приплоду, кількість і вартість робітників (пастухи, робітники, які здійснювали

стрижку овець) тощо. В своїй брошурі «Овцеводство в Екатеринославской губернии» О.С.Канкрін скаржився, що під тиском низьких тарифів на закордонну шерсть його та інші господарства зазнають збитків. Врешті, він змушений був констатувати, що вівчарство на Катеринославщині відходило в історію [19, с. III, 54].

Покажемо в сенсі пояснення ситуації, яка склалася з дворянськими прибутковими господарствами після 1861 р., є маєток відомого на Катеринославщині діяча Олександра Миколайовича Поля (1832-1890). Придбавши у 1857 році маєток, О.М.Поль перетворив його на прибутковий. Тут була сучасна система рільництва за багатопільною сівозміною, заводи – кінний та рогатої худоби, винокурня тощо. У 1870-х роках господарство потрапило у несприятливі умови. Декілька неврожаїв, поїдання хліба жучками і ховрашками призвели маєток О.М.Поля, а також багатьох інших господарів Катеринославщини на край розорення. Виступаючи на 13-й черговій сесії губернського земства О.М.Поль говорив: «Низка неврожаїв (починаючи з 1874 р. – І.К.), що залежали від несприятливих кліматичних умов, знищення хліба ховрашками, дорожняча робочих рук та їх нестача скоро вичерпали і останній капітал» [45, л. 10]. Ситуацію погіршувало те, що землероби, намагаючись заробити гроші, щоб віддати борг, фактично, за безцінь продавали свій хліб купцям, які потім перепродували його за високою ціною.

Окрім землеробства, О.М.Поль, за прикладом батька й діда розводив коней. У звіті Верхньодніпровської повітової земської управи за 1884 рік значилось, що у поміщика Олександра Поля «біля с. Олександропіль Семенівської волості 6 жеребців і 48 маток. Кавалерійські і артилерійські» [28, с. 433].

Чималих успіхів О.М.Поль досяг у заняттях скотарством. Він належав до найбільших власників великої рогатої худоби у Верхньодніпровському повіті. Його стадо нараховувало до сотні голів корів і биків

степової української породи. Спочатку це було невеличке стадо, яке дісталось йому після переділу рухомого майна, що залишилось після смерті батька (так само О.М.Поль розпочав і конярську справу). Худоба давала О.М.Полю додатковий прибуток до того доходу, який він отримував з продажу збіжжя і коней. Він спеціально займався розведенням племінних биків, яких потім продавав або вимінював на інших. О.М.Поль також продавав продукти скотарства: шкіри, молоко, сир. «Я маю 50 корів, – повідомляв О.М.Поль на черговому засіданні Верхньодніпровського повітового земства, – збираю на рік 60 пудів сиру і продаю його за 60 копійок пуд» [38, с. 309-310].

За заводську худобу і коней О.М.Поль неодноразово одержував нагороди на місцевих (Катеринославських) сільськогосподарських виставках (1874 р., 1880 р., 1886 р.). Восени 1880 р. по відділу домашніх тварин він отримав велику срібну медаль, «за представлені ним екземпляри коней верхового сорту» [33, с. 522].

Розведення коней було одним з найпоширеніших сільськогосподарських занять дворян-землевласників. За даними, зібраними офіцерами Генерального штабу на чолі з В.Павловичем на початок 1860-х років на Катеринославщині діяло 115 кінних заводів: у Катеринославському повіті – 14, Верхньодніпровському – 32, Новомосковському – 9, Павлоградському – 17, Олександрівському – 24, Бахмутському – 13, Словожанському – 6 [35, с. 71-78].

Майже через 40 років після ліквідації кріпацтва кількість кінних заводів, якими володіли дворяни значно зменшилося. Хоча ще на початок 1880-х років така тенденція не була помітна. Для прикладу, у Верхньодніпровському повіті у 1883 р. нараховувалося 37 кінних заводів, з яких 33 належали дворянам [27, с. 265-269]. Однак у 1890 р. дворяни мали вже 24, а на кінець XIX ст. – лише 11 кінних заводів [29, с. 115-119; 31, с. 73].

Причини зменшення кількості кінних заводів як суб'єктивні – зменшення і ліквідація великих дворянських маєтків, так і об'єктивні – прокладання Катерининської залізниці.

Труднощі зачепили й інші напрямки сільського господарства. До 1861 р. Катеринославщина славилася своїм тонкорунним вівчарством. Починаючи з 1860-х років з моменту скорочення великих дворянських маєтків, змінилися умови, за яких воно могло ефективно розвиватися. Згідно з даними, наведеними в «Памятній книжкє» на 1889 рік вівчарством продовжувалися займатися барон Штігліц, князі Воронцов і Кочубей, Мерцалов, баронеса Франк, Синельников, Струков, Миклашевський, Павлов, Гавриленко, Абаза, Іваненкота інші [34, с. 206]. Сюди ж можна віднести заводи овець поміщиків Верхньодніпровського повіту Лаппо-Данилевських і Петровських та поміщика Новомосковського повіту Г.П.Алексєєва.

Георгій Петрович Алексєєв (1834-1914), який у 1874-1886 роках очолював Катеринославське губернське дворянство належав до великих землевласників. Якщо вірити даним, наведеними у листах Е.Колю, яка була гувернанткою доньок Г.Алексєєва Віри та Ольги, в маєтку Г.П.Алексєєва на початок 1880-х років налічувалося до 11000 овець. При чому господар сам контролював процес їх стрижки, а також був присутній під час укладення угод з продажу шерсті, що зазвичай відбувалося у Полтаві [61, р. 49, 71].

Крім розведення овець в маєтку Г.П.Алексєєва тримали бджіл, діяла винокурня, на якій виготовлялися джин і брендї, було два доглянутих сади, функціонував паровий млин [61, р. 49]. Щодо пасіки Г.П.Алексєєва, то вона була однією з найдавніших в Новомосковському повіті. На початку ХХ ст. на пасіці в Котовській економії знаходився 51 вулик [42, с. 16].

Загалом особиста участь у питанні розвитку власних господарств була притаманна фактично всім вище згаданим

поміщикам. Доволі показовим в цьому сенсі є постать поміщика Верхньодніпровського повіту Анатолія Івановича Гротто-Слепиковського Його батько Бронислав (Іван) Оттонович походив з дворян Віленської губернії. У 1894 р. він володів маєтком площею 1146 десятин [30, с. 96], мав невеличкий кінний завод [31, с. 73]. Обидва і батько й син займалися громадською діяльністю, перебуваючи в складі Верхньодніпровського повітового земського зібрання [32, с. 4].

А.І.Гротто-Слепиковський мав багаторічний досвід занять сільським господарством. При чому для господарювання на землі він використовував як теорію так і практику. Він випишував «Записки общества сельских хозяев Южной России», був в курсі нових досліджень в галузі землеробства. В його бібліотеці були передові на той час роботи князя Кудашева «О принципах сбережения почвенной влаги», П.Костичева «Обработка и удобрение чернозема», роботи члена Товариства сільського господарства Південної Росії вченого-агронома І.У.Палімпсестова (1818-1902) та інші. В своєму господарстві він використовував практичні результати Полтавського дослідного поля, для обробітку ґрунту застосовував передові для свого часу технічні засоби: німецький плуг Сакка, плуг Еккерта, борони, сівалку Ельворті та інше, в рільництві користувався дев'ятипільною сівозміною [11, с. 3; 12, с. 2-3].

Анатолій Гротто-Слепиковський був переконаний, що переважна більшість чинників, які впливали на врожайність була в руках господаря. Внаслідок уважного спостереження за сільськогосподарськими рослинами протягом кількох років він дійшов висновку, що врожайність залежить від застосування методів обробітку ґрунту, а саме: 1) засміченості поля бур'яном, 2) оранки і сівби [11, с. 2].

Приклад А.І.Гротто-Слепиковського показує, що частина дворян-землевласників таки змогли прилаштуватися до нових умов господарювання. Щоправда, поміщики

Гротто-Слепиковські демонстрували здобутки в сільському господарстві в останні два десятиліття XIX ст. На цей момент соціально-економічна ситуація більш-менш стабілізувалась, через Катеринославську губернію пролягло декілька залізничних гілок, виникло кілька великих металургійних і гірничозаводських підприємств. Складні 1860-1870-ті роки відійшли в минуле. «Поміщики-невдахи» поступилися місцем вправним господарям.

Саме на 1880-1890 рр. припадає розквіт кількох дворянських господарств, які можна назвати зразковими або передовими: С.С.Деконського, О.О.Савицького і Е.К.Бродського.

Олексій Олексійович Савицький (1835-1901), який належав до відомого козацького роду став продовжувачем традицій землеробства, яка культивувалася в його родині. Бутовичівська економія в Новопокровській волості Катеринославського повіту, заснована його дідом ще наприкінці XVIII ст. зазнала певного занепаду після 1861 р., але О.О.Савицький відновив господарство. Він застосовував ефективні методи господарювання, техніку. Маєток мав декілька напрямків, серед яких найбільшої уваги приділялося рільництву і тваринництву. Для покращення тваринницької бази маєтку О.О.Савицький закупив худобу на племінних заводах О.М.Поля і І.А.Кузьмицького, розводив овець-мериносів, коней. У 1892 р. Олексій Савицький запровадив експериментальні посіви рослин, ввів рахівництво за італійською бухгалтерією [2, с. 133, 134]. Маєток був великий, тому власник міг собі дозволити експериментувати на спеціально виділеній площі. Загалом же площа маєтку на кінець XIX ст. складала 3984 десятин [52, с. 46].

Саме О.О.Савицький першим на Катеринославщині відкрив метеорологічну станцію. Станція була відкрита у 1884 р. [50, с. 32-33]. Дані спостереження, які регулярно здійснювалися на ній використовувалися

для більш ефективного ведення сільського господарства.

Регулярні репортажі з Бутовичівської економії, які друкував спадкоємець О.О.Савицького П.В.Савицький в газеті «Вестник Екатеринославского земства» дають можливість отримати уявлення про значення і вплив метеоспостережень на розвиток господарства. Наприклад, у 1903 р. незважаючи на сухе літо врожай вдалося зберегти майже повністю. Лише частина озимого жита не зійшла [48, с. 16-17].

Павло Васильович Савицький (1855-?), який доводився О.О.Савицькому двоюрідним небожем став гідним продовжувачем сільськогосподарської справи родини Савицьких. Маючі спеціальну освіту (закінчив Уманське училище рільництва і садівництва) він поставив господарство на наукову основу, а досвід Бутовичівської метеорологічної станції став в нагоді багатьом господарям Катеринославського повіту, оскільки спостереження в області сільськогосподарської метеорології здійснювалися не лише в межах Бутовичівської економії [49, с. 22-23].

На межі XIX-XX століть одним з найбільш розвинутих і раціоналізаторських господарств був маєток Степана Степановича Деконського (1856-?). С.С.Деконський закінчив Олександрівське воєнне училище, кадровий військовий, у 1893 р. вийшов у відставку [43, л. 22 об., 24 об.] і зайнявся сільським господарством. За невеликий проміжок часу перетворив свій маєток Красний Кут у прибуткове господарство. На початку XX ст. його авторитет серед дворянства був настільки значний, що він навіть претендував на посаду губернського маршалка [43, л. 3 об-4].

Маєток Красний Кут площею 1059 десятин знаходився у Верхньодніпровському повіті. В маєтку в галузі рільництва використовувалася восьмипільна сівозміна. Найбільш популярні культури: овес, люцерна, озима

пшениця, ярова, ячмінь, буряк, кукурудза, кабак. Для обробітку ґрунту широко застосовувались нові методи посіву, а також техніка (серед іншого американський плуг «Oliver») [10, с. 4, 5]. Велика увага приділялась скотарству. В маєтку були завод великої рогатої худоби, завод свиней, кінний завод. На 1898 рік С.С.Деконський разом з братом О.С.Деконським утримував 1 жеребця і 20 кобил, 18 бугаїв і 110 корів [31, с. 73, 74]. На початку ХХ ст. С.С.Деконський завів завод чистокровних свиней, який у 1904 р. загинув через пожежу [15, с. 127].

Тобто, господарство було спеціалізоване за напрямками, забезпечене технікою, використовувалися прогресивні методики господарювання. С.С.Деконський готовий був ділитися своїми знаннями зі всіма бажаними. На весну 1905 р. він планував влаштувати курси з виноградарства, шовківництва, скотарства для землевласників Верхньодніпровського повіту [10, с. 15-16].

Свої досягнення С.С.Деконський демонстрував на різних сільськогосподарських виставках. У 1896 р. в Кременчуці він отримав золоту медаль, у 1897 р. у Києві – золоту медаль, у 1898 р. у Ростові – диплом, на 37 аукціонній виставці в Москві – дві великі та чотири малих срібних медалей [54, с. 67, 68], у вересні 1903 р. на Всеросійській виставці у Харкові – золоту медаль Міністерства землеробства і державного майна за сіро-українську худобу [41, с. 19].

Хоча господарства Савицьких і Деконських славилися в Катеринославській губернії, однак еталоном прибуткового і сучасного маєтку був маєток Ераста Костяниновича Бродського (1851–?) в Іванівці у Верхньодніпровському повіті.

Потяг до занять сільським господарством Ераст Бродський проявив ще у юному віці в маєтку свого батька, якого регулярно супроводжував у його заняттях по господарству [18, с. 5].

Для вдосконалення сільськогосподарських знань наприкінці

1870-х років вивчав на практиці рільництво і скотарство у Франції, Швейцарії, Німеччині, Австрії, Італії, Угорщині. У Франції та Італії закупив декілька голів племінної рогатої худоби. Починаючи з 1874 р. почав виставляти свою худобу на виставках, в тому числі закордонних [18, с. 7, 8].

Маєток Е.К.Бродського обіймав площу обсягом 5168 десятин [5, с. 16]. Господарство було спеціалізоване і поділено на напрямки. У рільництві застосовувалися новітні методики (мінеральні добрива, багатопілля), ґрунт оброблявся вдосконаленою технікою (культиватори, сівалки, сінокосарки, жнивні машини, паровий локомотив, кукурудзяні молотили, віялки тощо). Тваринницький напрямок був представлений вівчарством, конярством, свинарством і відомим заводом великої рогатої худоби. У маєтку розводились вівці-мериноси, схрещені породи великої рогатої худоби «шароле», «романьолів» та сірої української, свині йоркширської та беркширської порід, коні різних порід: верхові, рисаки, датські, ардени. Також Ераст Бродський займався садівництвом і був піонером виноградарства у Верхньодніпровському повіті.

В маєтку широко застосовувалася наймана праця, при чому були як постійні так і сезонні працівники. В центральному маєтку Іванівка була споруджена казарма для робітників на 150 чоловік, на хуторі Костянтинівському – на 200 робітників. Казарми і всі будинки споруджувалися з цегли, яка вироблялася на власному цегляному заводі. В маєтку було два вітряки і один паровий млин [5, с. 21, 22]. По суті, господарство було автономним.

Ераст Бродський був неодмінним учасником всіх значних сільськогосподарських виставок, на яких завжди отримував нагороди. Після Всесвітньої виставки у Парижі, яка відбулась у 1900 р. Е.К.Бродському було запропоновано місце члена Французької сільськогосподарської академії [5, с. 9]. На Всеросійській виставці, що відбулась у Харкові у 1903 р. він отримав золоту медаль

Харківського товариства сільського господарства за сіру українську породу рогаатої худоби [41, с. 20]. Худобу Е.Бродського закупили як за кордоном так і в Російській імперії.

На початку ХХ ст. Е.К.Бродський входив до числа членів Московського, Полтавського, Харківського, Ростовського і багатьох інших сільськогосподарських товариств [18, с. 14].

Хоча маєтки О.О.Савицького, С.С.Деконської і Е.К.Бродської славилися на всю Катеринославську губернію, вони були не єдиними передовими господарствами.

Не менш вдало ніж у маєтках трьох вищезгаданих дворян розвивалась тваринницька галузь у Анновському маєтку князя Віктора Сергійовича Кочубея, Байдаковському маєтку Гаврила Григоровича Байдака (обидва у Верхньодніпровському повіті) та Ольги Василівни Магденко у Новомосковському повіті. У 1903 р. на виставці тваринництва у Харкові вони отримали медалі різного ґатунку за сіру українську худобу [41, с. 19].

Наприкінці ХІХ ст. в Новомосковському повіті діяло декілька зразкових господарств, які виділило Новомосковське товариство сільських господарів. До них належали маєтки: Г.П.Алексеева в с. Котівка, С.А.Ілляшенко в с. Афанасіївка, графа І.Г.Ностіца в с. Паньківка і Васиївка, генеральші Л.С.Свечіної в с. Козирщина, лісова економія в Дегатовій ставці П.А.Пчолкіна, Л.Ф.Шевякіної в с. Новоселівка [16, с. 10].

Маєток генерал-лейтенанта І.Г.Ностіца був найбільшим у повіті обіймаючи площу у 25130 десятин землі і славився, серед іншого, своїм вівчарством і садівництвом. Другий за площею маєток гофмейстера Г.П.Алексеева площею 19384 десятини [13, арк. 6, 7 зв.] вирізнявся конярством і садівництвом.

У Слов'яносербському повіті успішним господарем був гласний губернського земства і повітовий маршалок Петро Вікторович Голуб, який мав не закладений маєток, в якому було 2 винокурні,

пивоваренний завод і капітал у банку [58, с. 2].

Дворяни-землевласники були успішними не лише у рільництві чи скотарстві. Багато дворян займалися лісорозведенням, садівництвом, виноробством та іншими видами сільського господарства.

Розведенням лісів успішно займалися Є.М.Шабельський та І.В.Канкрін в Олександрівському і К.Л.Бабушкін у Катеринославському повітах [34, с. 188].

Відомими садівниками були В.В.Кашенко, Ф.К.Куліченко, В.М.Родзянко, А.Н.Синельников у Новомосковському повіті, Ліпко-Парафієвський, Леонов, Нестелей, спадкоємці Г.Н.Коростовева і А.П.Письменного у Павлоградському повіті, С.І.Кузьмицький, С.О.Лаппо-Данилевський у Верхньодніпровському повіті [34, с. 182-183].

Не важко помітити, що передові дворянські господарства знаходились в основному на сході Катеринославської губернії.

Справа в тому, що Катеринославська губернія мала характерну особливість в сенсі економічної структуризації. В останній третині ХІХ ст. у західних і центральних повітах губернії (Верхньодніпровський, Катеринославський, Новомосковський, Олександрівський, Павлоградський) переважала сільськогосподарська галузь, натомість у східних повітах (Бахмутський і Слов'яносербський) промислова (вугільна і гірничозаводська).

Найбільш репрезентативними за кількістю дворян-землевласників, які змогли поставити свої господарства на капіталістичні рейки був Верхньодніпровський, Катеринославський і Новомосковський повіти.

Отже, підб'ємо підсумки. Очевидно, що теза про те, що дворяни до 1861 р. господарюючи на землі спиралися переважно на працю кріпаків та вели екстенсивний характер, є вірною. Однак існувала велика кількість дворянських

маєтків, які застосовували капіталістичні методи господарювання. Яка кількість подібних господарств існувала на Катеринославщині сказати важко, але наврядчи більше ніж 10-15% від загального числа поміщицьких господарств. Головним є те, що такі господарства були і доволі успішно розвивалися. Після скасування кріпацтва більшість дрібних та середніх дворянських господарств (ті, які налічували до 1000 десятин землі) охопила криза і вони стали на шлях трансформації або ліквідації. Однак більшість дворян-землевласників, які володіли великими маєтками, обсяг яких перевищував 1000 десятин землі завдяки застосуванню капіталістичних методів змогли перетворити свої господарства на прибуткові. Для деяких дворян, таких як Деконські, Полі, Савицькі, Христофорови та інших скасування кріпацтва стало лише етапом в історії розвитку їхніх маєтків, оскільки вони ще до 1861 р. застосовували передові методи господарювання.

Соціально-економічна криза 1861 р. завдала серйозного, а для десятків дворянських господарств і фатального удару. Однак протягом 1860-1890-х років дворянські, втім як й інші господарства пережили не одну кризову ситуацію. Це відсутність вільних робочих рук і природні катаклізми, не вповні сприятлива урядова політика і конкуренція сільськогосподарської сировини, яка завозилась з-за кордону. Фактично, труднощі були завжди. 1861 р. приніс багато проблем дворянам, але й кінець XIX ст., на переконання губернського маршалка П. А. Струкова був не легким. «Ускладненню сільському господарстві, які тривають, загострилися услід за неврожайним роком, згубно впливають переважно на власницькі (дворянські – І. К.) господарства», – зазначав він у своїй записці [53, с. 2].

Сільськогосподарське підприємництво завжди було і залишається складним процесом. Дворяни-землевласники, в чийх маєтках використовувалися капіталістичні методи господарювання, довели, що вони

спроможні були виживати в різних обставинах. Просто до 1861 р. дворяни мали страховку у вигляді кріпаків. А в іншому ситуація мало чим відрізнялася: вплив погодних умов та політики уряду, використання найманої праці та техніки, застосування нових методів господарювання тощо. Всі ці чинники були присутні і до і після 1861 р.

Досвід і практика господарювання вище представлених дворян-землевласників спростовує думку про не спроможність дворян ефективно розпоряджатися землею і отримувати прибутки від сільськогосподарської праці. В цьому вони нічим не поступалися, а можливо і переважали землевласників з інших соціальних прошарків: селян, поселенців, власників, купців.

Аналіз десятків маєтків дворян-землевласників, в яких у пореформений період застосовувалися передові методи господарювання привів до наступних висновків.

По-перше, маєтки, що діяли на капіталістичних засадах, як правило, мали розгалужене і структуроване господарство, яке ділилося за галузями: рільництво, скотарство, садівництво, лісництво, виноробство, бджільництво. Нерідко, як наприклад у маєтку Е. К. Бродського чи Г. П. Алексєєва, були присутні майже всі галузі.

Кожна з галузей в свою чергу теж ділилася на напрямки: в рільництві використовувалася багатопільна сівозміна з одночасним використанням декількох культур; скотарство було представлене конярством, вівчарством, свинарством, заводами великої рогатої худоби.

По-друге, дворяни-землевласники застосовували нові технології (наприклад, мінеральні добрива) та широко використовували техніку від сучасних металевих плугів до парових локомотивів.

По-третє, буквально всі вищезгадані дворяни знайомились з передовими методами господарювання через пресу,

спеціальну літературу, брали участь в діяльності різного роду сільськогосподарських товариств, в тому числі й закордонних.

По-четверте, характерною особливістю розвитку передових дворянських господарств була їх участь у різноманітних сільськогосподарських виставках: обласних, всеросійських та міжнародних. Тут вони демонстрували свої досягнення, ділилися і переймали досвід.

По-п'яте, більшість вищеназваних дворян завжди були готові ділитися досвідом з менш вдалим господарями з різних соціальних прошарків. При чому, вони це робили і до (наприклад, В.Г.Христофоров) і після 1861 р. (Е.К.Бродський, А.І.Гротто-Слепиковський, С.С.Деконський, В.В.Кашенко та інші). В радянській історіографії про це воліли не згадувати, наголошуючи лише на тому, що дворяни тільки експлуатували селян не даючи нічого навзаєм.

Таким чином, наведений матеріал дає підстави погодитись з висновком дослідника С.Беккера про те, що дворяни після втрати дармової сили не стали схожі на безпомічних власників, а середні і великі землевласники не лише вберегли свою землю після скасування кріпацтва, але й перетворилися на впливову економічну і політичну групу [4, с. 309].

Список використаних джерел та літератури:

1. Абаза М.О. Отчего помещное дворянство разорилось и оскудело и можно ли его поднять и оживить? / М.О.Абаза – СПб.: Типолиитография А.Рабиновича, 1896. – 16с.
2. Абросимова С.В. Бутовичівська економія Савицьких / С.В.Абросимова, Н.В.Сурева // Гуманітарний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 132-135.
3. Афанасьев-Чужбинский О.С. Подорожу Південну Росію. Історична монографія / О.С. Афанасьев-Чужбинський. – Д.: Січ, 2004. – 469 с.
4. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С.Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344с.
5. Васильев В.А. Хозяйство действительного статского советника Э.К.Бродского землевладельца Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии / В.А.Васильев. – Екатеринослав: Типография К.А.Андрущенко, 1913. – 36с.
6. Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана Варфоломея Федоровича Крупянского об участии его в войнах с Турцией и Францией в период 1807-1816 гг. – Екатеринослав: Типография бывшего Дитятковского товарищества (И.В.Тищенко), 1912. – VIIс. – 109с.
7. Г.Вл. Дворянское землевладение в связи с местной реформой / Вл.Г. – Варшава: В губернской типографии, 1887. – 74с.
8. Герсеванов Н.Б. О земских банках в Екатеринославской губернии / Н.Б.Герсеванов // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1865. – 18 сентября. – № 38. – С. 4-8.
9. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т.Гнедин // Русское богатство. 1893. – № 6. – С. 12-39.
10. Гохгейм Б.Л. Выдающиеся хозяйства Екатеринославской губернии. Имение С.С.Деконского „Село Красный Кут“ Верхнеднепровского узда / Б.Л.Гохгейм. – Катеринослав: Типография губернского земства, 1905. – 16с.
11. Гротто-Слепиковский А.И. Из практики южнорусского сельского хозяина / А.И.Гротто-Слепиковский // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1896. – 9 марта. – № 57. – С. 2-3.
12. Гротто-Слепиковский А.И. Из практики южнорусского сельского хозяина (окончание) / А.И.Гротто-Слепиковский // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1896. – 12 марта. – № 59. – С. 2-3.
13. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.120. Катеринославська губерньска земська управа. – Оп.1. – Спр.1 д. – Список дворян-землевладельцев Новомосковского уезда с указанием количества земли и окладные листы частных земских денежных сборов за 1888 год. 10 арк.
14. Елишев А.И. Дворянское дело. Сборник статей / А.И.Елишев. – М.: Университетская типография, 1898. – 250с.
15. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І.Яворницького / Укладачі С.Абросимова, Н.Василенко, А.Перкова [та ін.]; За заг. ред. Н.Капустіної. Вип.5. – Д.: Арт-Прес, 2010. – 952с.
16. Журналы общих собраний Новомосковского общества сельских хозяев (с 22 ноября 1898 г. по 5 сентября 1899 г.). – Новомосковск: Типо-литография Я.Н.Губермана, 1899.
17. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е перераб. и доп. / П.А.Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 368с.
18. И.Т. Эраст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк / И.Т. – Екатеринослав: Типография братства Св. Владимира, 1908. – 14с.
19. Канкрин А.Е. Овцеводство в Екатеринославской губернии в 1868 и 1869 годах / А.Е.Канкрин. –

- Екатеринослав: Печатано в типографії Я.М.Чауского 1870. – 58с.
20. Каюк Д.Г. Родина дворян Миклашевських в історії Південної України // Д.Г.Каюк // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 108-116.
  21. Конкурс машин на полях Э.К.Бродского // Приднепровский край. – 1899. – 12 июля. – № 541. – С. 2.
  22. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П.Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304с.
  23. Ленин В.И. Пересмотр аграрной программы рабочей партии / В.И.Ленин // Полное собрание сочинений В.И.Ленина. Изд. 5-е. Т.12. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 239-270.
  24. Об изобретении В.Г.Христофоровым новым земледельческом орудии обработки // Екатеринославские губернские ведомости. – 1868. – 23 марта. – № 12. – С. 151-152.
  25. Объявления // Екатеринославский юбилейный листок. – 1787. – 5 мая. – № 13. – С. 119-120.
  26. Описание сельскохозяйственных орудий и снарядов, приспособленных к потребностям Новороссийского края, введенных в имении Лошкаревке Екатеринославской губернии и уезда полковника Василия Григорьевича Христофорова // Прибавление к Земледельческой газете. – СПб., 1857. – 13с.
  27. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XIX очередному уездному земскому собранию за 1883 год. – Верхнеднепровск. Печатано в типографии Н.Я.Губермана 1884.
  28. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XX очередному уездному земскому собранию за 1884 год. – Верхнеднепровск, 1885. – 466с.
  29. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому очередному уездному земскому собранию 1 сессии 1 трети по положению 12 июня 1890 года за 1890 год. – Верхнеднепровск. Печатано в типографии Н.Я.Губермана 1891.
  30. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому очередному уездному земскому собранию 2-й очередной сессии 2-го трети за 1894 г. Ч.1. – Верхнеднепровск. Типография Я.Н.Губермана 1895.
  31. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому уездному земскому собранию за 1898 год. Ч.1. – Верхнеднепровск: Типография Я.Н.Губермана 1899.
  32. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XV очередному уездному земскому собранию за 1904 год. Ч.1. – Верхнеднепровск. Типография Л.Любавского, 1905.
  33. Отчет о бывшей в г. Екатеринославе в 1880 году выставке сельских произведений и предметов промышленности // Екатеринославские губернские ведомости. – 1880. – № 99. – С. 522.
  34. Очерк промышленного положения Екатеринославской губернии // Памятная книжка и адрес календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – С. 121-305.
  35. Павлович В. Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба Военное обозрение Екатеринославской губернии / В.Павлович. – СПб.: Тип. Военная, 1863. – 210с.
  36. Познанский. Молотильная машина Шумана / Познанский // Земледельческая газета. – 1843. – 1 января. – № 1. – С. 2-4.
  37. Пойда Д.П. Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 года / Д.П.Пойда // Научные записки Днепропетровского государственного университета Т.ХЛ. Вып.1. – К.: Изд-во КГУ, 1951. – С. 79-108.
  38. Постановления Верхнеднепровского XIII очередного уездного земского собрания. 17-23 сентября 1878 г. 5 трети, 1-я очередная сессия. – Кременчуг, 1879. – 373с. – XII с.
  39. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 3-й очередной сессии с 5 по 24 января 1869 года. Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1869. – 574с.
  40. Постановление IV очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 22 октября по 5 ноября 1869 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1870. – 708с.
  41. Протопопов П.В. По поводу Всероссийской выставки животноводства в Харькове / П.В.Протопопов // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – 13 ноября. – № 5. – С. 18-21
  42. Рейхман И. Состояние пчеловодства в Новомосковском уезде Екатеринославской губернии / И.Рейхман // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – 20 ноября. – № 6. – С. 14-16.
  43. Российский государственный исторический архив. – Ф.1283 Канцелярия Министерства внутренних дел по делам дворянства. – Оп. 1. – Д.20. – 1902 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. – 97 л.
  44. РГИА. – Ф.1284 Департамент общих дел МВД. – Оп.91. – Д.86. 1871 Б. Дело о дворянских выборах в Екатеринославской губернии. 36 л.
  45. РГИА. – Ф.1287 Хозяйственный департамент МВД. – Оп.27. – Спр.935. Дело по ходатайству Екатеринославского земского собрания о принятии со стороны правительства некоторых мер к облегчению настоящего бедственного положения местных землевладельцев и о проведении линии железной дороги от станции Казанки до города Екатеринослава с устройством постоянного моста в городе Екатеринославе
  46. Сабо Н. Молотильная машина Шумана / Н.Сабо // Земледельческая газета. – 1843. – 16 марта. – № 22. – С. 174.
  47. Савельев П.И. Аграрный менталитет русского дворянства в XIX веке / П.И.Савельев // Общественно-политические движения России XVIII-XX вв. Межвузовский сборник научных трудов. – Самара: Изд-во СамГПИ, 1993. – С. 25-35.

48. Савицкий П.В. Метеорологические наблюдения в Бутовичевской экономии Екатеринославского уезда в 1903 г. / П.В.Савицкий // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – 23 октября. – № 2. – С. 16-17.
49. Савицкий П.В. Метеорологические наблюдения в Бутовичевской экономии Екатеринославского уезда в 1903 году / П.В.Савицкий // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – 13 ноября. – № 5. – С. 22-23.
50. Савицкий П.В. Метеорологические наблюдения в Бутовичевской экономии Екатеринославского уезда в 1902 году / П.В.Савицкий // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – 25 декабря. – № 10-11. – С. 32-33.
51. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX века / Ю.Б.Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.
52. Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1899.
53. Струков А.П. Вниманию Екатеринославского дворянского собрания / А.П.Струков // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1896. – 27 февраля. – № 47. – С. 2.
54. Тележняк К.О. Катеринославські меценати Деконські / К.О.Тележняк // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Вип. 4. – Д.: Національний гірничий університет, 2007. – С. 66-71.
55. Темірова Н.Р. Помішки України в 1961-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р.Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
56. Хозяйства частных землевладельцев. Отдел IV // Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии Бахмутский уезд. Т.П. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М.Чаусского 1886. – С. 1-66.
57. Христофоров В.Г. Механические грабли и упряжи волов и лошадей. Устройство. Станок и зубья / В.Г.Христофоров // Земледельческая газета. – 1859. – 31 июля. – № 61. – С. 824-827.
58. Хроника // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1896. – 16 января. – № 12. – С. 2-3.
59. Шаповалов В. А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02 / Владимир Анатольевич Шаповалов. – М., 2002. – 344 с.
60. Ярмонкин В. Задачи дворянства / В.Ярмонкин. – Спб, 1895. – 32 с.
61. Letters of life in an aristocratic Russian household before and after the revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov. USA.: Edwin Mellen Press, 2000. – 433 p.
62. Manning R. T. The crisis of the Old Order in Russia. Gentry and Government / R. T. Manning. – Princeton: Princeton University press, 1982. – 555 p.